

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

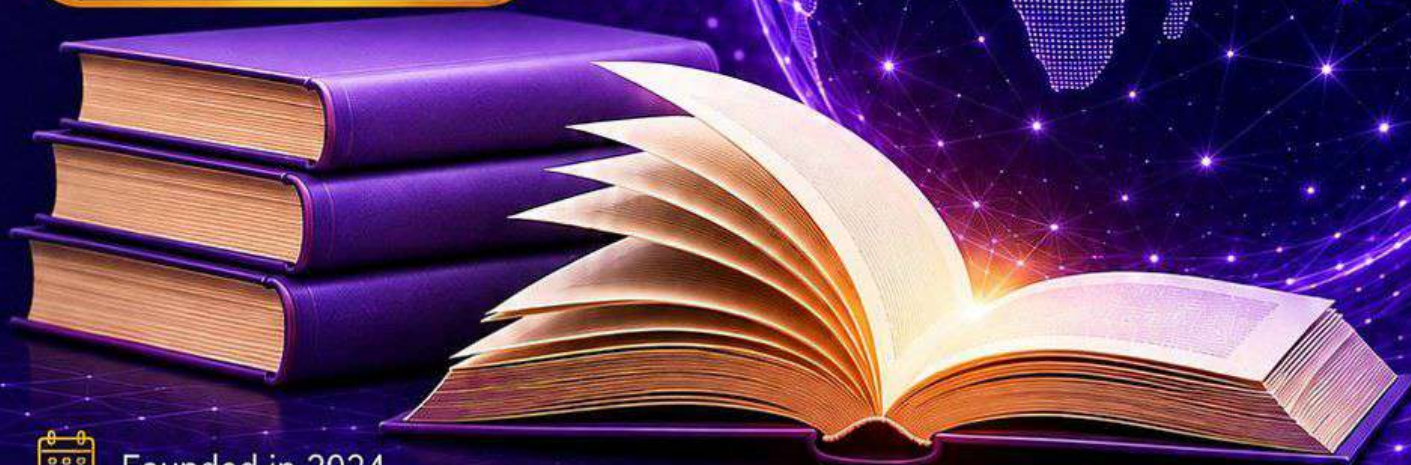
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 8

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

G'ARB GUMANIZMI: YEVROPA UYG'ONISH DAVRI, MA'RIFATPARVARLIK VA LIBERAL G'OYALAR

Burliyev Umid Kadrbaevich

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, katta o'qituvchi,
e-mail: burliyevumid2@gmail.com .ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5975-1777>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada G'arb gumanizmining shakllanishi va tarixiy rivojlanishi Yevropa Uyg'onish davri, Ma'rifatparvarlik va liberal tafakkur an'analari asosida tahlil qilinadi. Unda insonning erkinligi, qadr-qimmati, aqliy salohiyati, huquqlari va individual avtonomiyasi gumanistik tafakkurning muhim tamoyillari sifatida yoritiladi. Shuningdek, Uyg'onish davridagi insonparvarlik qarashlarining Ma'rifatparvarlik davrida ratsionalizm va tabiiy huquq g'oyalari bilan boyishi hamda liberalizm doirasida shaxs erkinligi, tenglik va huquq ustuvorligi tamoyillarining rivojlanishi qiyosiy-tahliliy jihatdan ochib beriladi. Tadqiqot natijasida G'arb gumanizmining zamonaviy inson huquqlari va demokratik qadriyatlarning shakllanishidagi nazariy ahamiyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: G'arb gumanizmi, Uyg'onish, Ma'rifatparvarlik, liberalizm, inson erkinligi, ratsionalizm, inson huquqlari.

ЗАПАДНЫЙ ГУМАНИЗМ: ЕВРОПЕЙСКОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ, ПРОСВЕЩЕНИЕ И ЛИБЕРАЛЬНЫЕ ИДЕИ

Бурлиев Умид Кадрбаевич

Узбекский государственный университет физической культуры и спорта, старший преподаватель,

Аннотация.

В статье анализируются становление и историческое развитие западного гуманизма в контексте традиций европейского Возрождения, Просвещения и либеральной мысли. Свобода человека, его достоинство, интеллектуальный потенциал, права и индивидуальная автономия рассматриваются как важнейшие принципы гуманистического мышления. В сравнительно-аналитическом аспекте раскрывается процесс обогащения гуманистических идей эпохи Возрождения концепциями рационализма и естественного права в период Просвещения, а также развитие в рамках либерализма принципов индивидуальной свободы, равенства и верховенства права. По результатам исследования обосновывается теоретическое значение западного гуманизма в формировании современных представлений о правах человека и демократических ценностях.

Ключевые слова: западный гуманизм, Возрождение, Просвещение, либерализм, свобода человека, рационализм, права человека.

WESTERN HUMANISM: THE EUROPEAN RENAISSANCE, THE ENLIGHTENMENT, AND LIBERAL IDEAS

Burliyev Umid Kadrbaevich

Uzbek State University of Physical Education and Sport, Senior Lecturer,

Abstract.

This article analyzes the formation and historical development of Western humanism within the traditions of the European Renaissance, the Enlightenment, and liberal thought. Human freedom, dignity, intellectual potential, rights, and individual autonomy are examined as fundamental principles of humanistic thought. The study comparatively analyzes how the humanistic ideas of the Renaissance were enriched by the concepts of rationalism and natural rights during the Enlightenment and how the principles of individual freedom, equality, and the rule of law subsequently developed within liberalism. The findings substantiate the theoretical significance of Western humanism in the formation of modern human rights and democratic values.

Keywords: Western humanism, Renaissance, Enlightenment, liberalism, human freedom, rationalism, human rights.

Kirish. G'arb gumanizmi jahon ilm-fanidagi o'ziga xos ilmiy muhit va davr hisoblanib, u G'arb sivilizatsiyasida inson markaziylik, aql ustuvorligi va shaxs erkinligi g'oyalarining tarixiy-falsafiy evolyutsiyasini tizimli ravishda ochib beradi. Ushbu bo'lim Yevropa Uyg'onish davridan boshlab shakllangan antropotsentrik dunyoqarashning diniy-dogmatik tafakkurdan sekulyar-ratsional tafakkurga o'tish jarayonini yoritib, insonning ijodiy salohiyati, individual qadr-qimmati va intellektual erkinligi qanday qilib gumanistik ideallarning markaziga aylanganini tahlil qilish imkonini

beradi. Shuningdek, Ma'rifatparvarlik davridagi ilmiy ratsionalizm va liberal g'oyalar orqali tabiiy huquqlar, fuqarolik jamiyati va demokratik qadriyatlarning shakllanish jarayoni ochib beriladi. Shu jihatdan mazkur paragraf G'arb gumanizmining nafaqat tarixiy rivojlanishini, balki zamonaviy siyosiy-huquqiy tizimlar va global gumanistik qadriyatlar shakllanishidagi fundamental rolini ilmiy asosda tushuntirishda muhim nazariy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

G'arb gumanizmining shakllanishi va evolyutsiyasini tadqiq etishda Uyg'onish davri insonparvarlik tafakkuri, Ma'rifatparvarlik ratsionalizmi va liberalizmning shaxs erkinligi hamda tabiiy huquqlar haqidagi konsepsiyalari muhim nazariy manba sifatida namoyon bo'ladi. P. O. Kristeller Uyg'onish davri gumanizmini insonning intellektual va ma'naviy imkoniyatlarini yuksaltirishga yo'naltirilgan madaniy-intellektual harakat sifatida tahlil qilib, uning Yevropa tafakkuri rivojida o'rnini asoslaydi (Kristeller, 1979, pp. 3–5). J. Locke esa tabiiy huquq, individual erkinlik va siyosiy hokimiyatning legitimligi masalalarini tahlil qilish orqali keyingi liberal-gumanistik qarashlarning nazariy asoslarini shakllantirgan (Lokk, 1988, pp. 283–285). Mazkur tadqiqotda tarixiy-falsafiy, qiyosiy-tahliliy, tizimli va aksiologik metodlardan foydalanilib, Uyg'onish davridan Ma'rifatparvarlik va liberal tafakkurgacha bo'lgan davrda gumanistik qadriyatlarning mazmuniy transformatsiyasi, inson qadr-qimmati, erkinlik, ratsionalizm va huquq ustuvorligi g'oyalarining o'zaro aloqadorligi tahlil qilinadi.

Muhokama

G'arb gumanizmining shakllanishi va tarixiy-falsafiy asoslari antik yunon-rim antropotsentrik ontologiyasi, o'rta asrlar sxolastikasidan Uyg'onish davriga o'tish jarayonidagi sekulyarizatsiya tendensiyalari hamda insonni bilish va borliq markaziga qo'yuvchi ratsional-empirik paradigmalarda evolyutsiyasi bilan bevosita bog'liqdir. Antik falsafada Suqrot, Platon va Aristotel an'analari insonning aqliy faoliyati va axloqiy o'zini anglash masalalari markaziy o'ringa qo'yilgan bo'lsa, bu g'oyalar keyinchalik Rim huquqiy tafakkurida tabiiy huquq konsepsiyasi orqali institutsional shakl kasb etgan. O'rta asrlarda teotsentrik dunyoqarash hukmron bo'lsa-da, Foma Akvinskiy kabi mutafakkirlar tomonidan aql va e'tiqod o'rtasidagi sintez modelining ishlab chiqilishi gumanistik qarashlar uchun metodologik zamin yaratgan. Uyg'onish davrida esa antropotsentrizm, individualizm va inson ijodiy salohiyatining yuksalishi asosida klassik matnlarning qayta talqini (*revival of classical antiquity*) sodir bo'lib, inson shaxsi mustaqil epistemologik subyekt sifatida shakllana boshlaydi. Shu jarayon G'arb gumanizmining diniy-dogmatik chegaralardan chiqib, aql, tajriba va inson qadr-qimmatini markazga qo'yuvchi yaxlit falsafiy-madaniy paradigma sifatida qaror topishiga olib kelgan.

O'rta asrlardan Uyg'onish davriga o'tish jarayonida gumanizmning shakllanishi diniy-teotsentrik paradigmaning sekulyar-antropotsentrik paradigmaga transformatsiyasi bilan bog'liq murakkab tarixiy-falsafiy jarayon sifatida talqin qilinadi. O'rta asrlarda hukmron bo'lgan sxolastik tafakkurda borliq va bilim tizimi ilohiy vahiya asoslangan teologik determinizm doirasida izohlangan bo'lsa, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, shahar madaniyatining rivojlanishi hamda antik merosning qayta kashf etilishi natijasida insonni markazga qo'yuvchi antropotsentrik dunyoqarash shakllana boshladi. Bu jarayonda Foma Akvinskiy tomonidan ishlab chiqilgan aql va imon uyg'unligi konsepsiyasi keyinchalik Uyg'onish davri mutafakkirlari uchun metodologik o'tish bosqichi vazifasini bajardi.

Uyg'onish davrida esa inson shaxsining ijodiy salohiyati, individual erkinligi va aqliy mustaqilligi epistemologik subyekt sifatida qayta talqin qilinib, gumanizm diniy dogmalardan nisbatan mustaqil, ratsional va sekulyar mazmunga ega falsafiy oqim sifatida shakllandi. Shu tariqa o'tish jarayoni insonni koinot markaziga qo'yuvchi yangi aksiologik tizimning vujudga kelishiga olib keldi.

O'rta asrlardan Uyg'onish davriga o'tish jarayonining mantiqiy davomi sifatida diniy dogmatizmga qarshi intellektual harakatlar gumanizmning kritik-ratsional paradigmasi shakllanishida muhim rol o'ynagan tarixiy-falsafiy fenomen sifatida talqin qilinadi. Bu harakatlar o'z mohiyatiga ko'ra sxolastik tafakkurning avtoritar epistemologiyasi va vahiya asoslangan bilim monopoliyasiga qarshi yo'naltirilgan bo'lib, bilimning manbai sifatida inson aqli, tajriba va empirik kuzatuvni asoslovchi yangi metodologik yondashuvlarni ilgari surdi. Petrarka va Bokkachcho kabi gumanistlar antik merosni qayta tiklash orqali filologik-kritik metodni rivojlantirib, matnlarni talqin qilishda tarixiy kontekst va individual tafakkur ahamiyatini kuchaytirdilar.

Keyinchalik Kopernik, Galiley va Jordano Bruno kabi olimlar tomonidan tabiiy fanlarda amalga oshirilgan kashfiyotlar geotsentrik kosmologiyani inkor etib, ilmiy bilishda eksperimental-analitik uslubni mustahkamladi. Shu tariqa diniy dogmatizmga qarshi intellektual harakatlar inson aqlining avtonomiyasini tasdiqlab, gumanizmni teotsentrik dunyoqarashdan sekulyar-ratsional tizimga o'tkazuvchi hal qiluvchi epistemologik burilish sifatida namoyon bo'ldi. Xususan, Galiley bu haqda shunday yozadi: "Agar biz hissiyotlarimizga emas, tajriba va aqlga tayanmasak, haqiqatni topa olmaymiz" (Galiley, 1615, p. 56). Ushbu iqtibos Uyg'onish davri ilmiy inqilobi va diniy dogmatizmga qarshi intellektual harakatlarning epistemologik asosini ifodalaydi. Galileyning fikricha, bilimning haqiqiy manbai avtoritet yoki an'anaviy dogmalar emas, balki empirik kuzatuv va ratsional tahlildir. Bu yondashuv sxolastik bilim tizimining avtoritar tabiatiga qarshi chiqib, ilmiy metodologiyada tajriba va matematik asoslashni markaziy o'ringa olib chiqadi. Natijada ushbu qarashlar gumanizmning sekulyar-ratsional shakllanishiga zamin yaratib, inson aqlining epistemologik avtonomiyasini mustahkamlagan.

Yevropa Uyg'onish davri gumanizmi va antropotsentrizm masalasi G'arb sivilizatsiyasi tarixida insonni borliqning markaziy aksiologik va epistemologik subyekt sifatida qayta talqin etish jarayoni bilan tavsiflanadi. Ushbu davrda shakllangan gumanizm antik merosga qaytish, filologik-kritik tafakkurning rivojlanishi hamda diniy-dogmatik cheklolardan nisbatan erkinlashgan sekulyar intellektual muhit asosida inson shaxsining qadr-qimmati, ijodiy salohiyati va aqliy mustaqilligini yuksak darajaga ko'tardi.

Antropotsentrizm esa teotsentrik dunyoqarashdan farqli ravishda koinot va jamiyatni tushunishda insonni markaziy o'lchov sifatida belgilab, uning bilim, tajriba va ratsional faoliyatini borliqni anglashning asosiy mezonini

sifatida e'tirof etdi. Bu jarayon natijasida inson "mikrokosmos" sifatida talqin qilinib, uning ichki imkoniyatlari va individual erkinligi falsafiy antropologiyaning asosiy tadqiqot obyektiga aylandi. Shu jihatdan Uyg'onish davri gumanizmi va antropotsentrizmi insonni nafaqat diniy-ma'naviy mavjudot, balki mustaqil fikrlovchi va ijodkor subyekt sifatida shakllantirgan fundamental madaniy-falsafiy burilish sifatida namoyon bo'ladi.

Uyg'onish davridagi gumanizmni o'rgangan zamonaviy ingliz olimlaridan Peter Burke ushbu davr gumanizmi haqida quyidagilarni ta'kidlaydi: "Uyg'onish davri insonni koinot markaziga qo'yib, uning aql va ijodiy imkoniyatlarini qayta kashf etgan davrdir" (Burke, 1998, p. 34). Peter Burkening ushbu fikri Uyg'onish davri gumanizmi va antropotsentrizmning tarixiy-falsafiy mohiyatini yoritadi. Unda asosiy urg'u insonning kosmik va madaniy markaz sifatidagi yangi talqiniga berilib, uning aqliy va ijodiy salohiyati asosiy qadriyat sifatida e'tirof etiladi. Bu yondashuv o'rta asrlardagi teotsentrik dunyoqarashdan sezilarli og'ish bo'lib, insonni bilish va ijodning faol subyekt sifatida ko'rsatadi. Natijada gumanizmning antropotsentrik shakli shakllanib, Yevropa falsafasida sekulyar va ratsional tafakkurning mustahkamlanishiga zamin yaratadi.

Uyg'onish davri gumanizmi va antropotsentrizmning mantiqiy davomi sifatida san'at, ilm-fan va falsafada inson markaziyliги g'oyasi madaniy-epistemologik paradigmalar transformatsiyasi orqali namoyon bo'ladi. Bu jarayonda san'atda inson tanasi va ruhiy kechinmalarining realistik tasviri, perspektiva qonuniyatlari hamda individual portret janrining rivojlanishi insonni estetik bilishning markaziy obyekti sifatida mustahkamladi. Ilm-fanda esa empirik metodologiya, kuzatuv va eksperimentga asoslangan ratsional yondashuvlar (Kopernik, Galiley, Kepler an'analari) tabiatni tushuntirishda inson aqlining kognitiv avtonomiyasini kuchaytirib, bilim ishlab chiqarish jarayonini teologik determinizmdan nisbatan xoli qildi.

Falsafada esa inson "mikrokosmos" sifatida talqin qilinib, uning aqliy, axloqiy va ijodiy imkoniyatlari falsafiy antropologiyaning markaziy kategoriyasiga aylandi. Natijada san'at, ilm-fan va falsafa o'zaro integratsiyalashgan holda insonni borliqni anglash va qayta talqin qilishning universal subyekt sifatida mustahkamlab, gumanistik tafakkurning kompleks antropotsentrik modelini shakllantirdi.

San'at, ilm-fan va falsafada inson markaziyliги g'oyasining kuchayishi bilan uzviy bog'liq ravishda klassik merosning qayta tiklanishi Uyg'onish davri gumanizmining filologik-epistemologik asoslarini mustahkamlovchi muhim tarixiy-madaniy jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Bu jarayonda qadimgi yunon-rim mutafakkirlarining asarlari (Platon, Aristotel, Sitseron va boshqalar) qayta kashf etilib, ularni o'rganishda gumanistik filologiya, matnshunoslik va tarixiy-kritik tahlil metodlari rivojlandi. Klassik merosga murojaat qilish faqat nostalgik qayta tiklash emas, balki inson aqlini markazga qo'yuvchi yangi intellektual legitimatsiya manbai sifatida xizmat qildi, ya'ni antik falsafa va estetika zamonaviy antropotsentrik dunyoqarashni asoslash uchun metodologik baza vazifasini bajardi. Shu bilan birga, qadimgi matnlarning asl kontekstini tiklash va ularni sxolastik talqinlardan xoli holda qayta o'qish jarayoni kritik tafakkur va tarixiy ongning shakllanishiga turtki berdi. Natijada klassik merosning qayta tiklanishi Uyg'onish davri gumanizmini antik intellektual an'analar bilan bog'lab, uni yangi sekulyar-ratsional madaniy-falsafiy paradigma sifatida mustahkamladi.

Klassik merosning qayta tiklanishi orqali shakllangan gumanistik intellektual muhitning mantiqiy davomi sifatida Ma'rifatparvarlik davrida aql va ilm-fan ustuvorligi ratsionalistik-epistemologik paradigmanning institutsional va metodologik darajada mustahkamlanishi bilan tavsiflanadi. Bu davrda bilimning asosiy mezoni sifatida kritik aql (*raison critique*) va empirik tekshiruvga tayangan ilmiy metod universal kognitiv standartga aylanib, inson tafakkurining avtonomiyasi diniy va an'anaviy avtoritetlardan sezilarli darajada mustaqillashdi. Dekartning metodik shubhasi, Lokkning empirizmi hamda Nyutonning tabiiy qonuniyatlarni matematik modellashtirishi ilm-fanni universal ratsional tizim sifatida shakllantirib, tabiat va jamiyatni tushuntirishda sababiylik (*causalité*) prinsipini markaziy o'ringa olib chiqdi.

Shu jarayonda ta'lim, ensiklopedizm va ilmiy institutlar rivojlanib, bilim ishlab chiqarish va tarqatish jarayoni ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omiliga aylandi. Natijada Ma'rifatparvarlik davri inson aqlini eng yuqori bilish vositasi sifatida e'tirof etib, gumanizmni sekulyar-ratsional asoslarda yanada tizimlashtirgan modern epistemologik burilish sifatida namoyon bo'ldi. Bu haqda nemis klassik falsafasi asoschisi I. Kant shunday yozadi: "Ma'rifat — bu insonning o'z aqlidan boshqalarning yo'l-yo'rig'isiz foydalanish qobiliyatidir" (Kant, 1784, p. 190). Kantning ushbu mashhur ta'rifi Ma'rifatparvarlik davrining markaziy g'oyasi — aqlning avtonomiyasini ifodalaydi. Unda insonning intellektual yetukligi tashqi avtoritetlarga (diniy, siyosiy yoki an'anaviy) bog'liq bo'lmasdan, mustaqil fikrlash qobiliyati orqali belgilanishi ta'kidlanadi. Bu yondashuv bilimni ishlab chiqarish va anglash jarayonida kritik ratsionalizmni asosiy metodologik prinsip sifatida mustahkamlab, Ma'rifatparvarlik gumanizmining epistemologik poydevorini yaratadi. Natijada inson aqli jamiyat taraqqiyotining eng yuqori regulativ kuchi sifatida talqin qilinadi.

Ma'rifatparvarlik davrida aqlning avtonomiyasi tamoyili shakllanganidan so'ng ratsionalizm va empirizmning parallel rivojlanishi Yevropa falsafasida ikki yo'nalishli epistemologik differentsiatsiyani yuzaga keltirdi. Ratsionalizm (Dekart, Spinoza, Leybnits) bilimning ishonchli manbai sifatida *a priori* aqliy prinsiplar, deduktiv metod va matematik aniqlikni asos qilib olib, haqiqatni mantiqiy zarurat orqali ochib berishga intilgan bo'lsa, empirizm (Lokk, Berkli, Yum) barcha bilimning kelib chiqishini sezgi tajribasi va induktiv umumlashtirish bilan bog'lab, kognitiv jarayonni tashqi tajriba bilan shartlangan psixologik mexanizm sifatida izohlagan. Ushbu ikki yondashuv o'rtasidagi metodologik ziddiyat ilmiy bilishning chegaralari, sababiyat tushunchasi va subyekt-obyekt munosabatlarini qayta talqin qilishga olib kelib, zamonaviy epistemologiyaning shakllanishiga zamin yaratdi. Natijada ratsionalizm va empirizmning o'zaro dialektik munosabati bilimni faqat sof aql yoki sof tajriba bilan emas, balki ularning murakkab integratsiyasi orqali tushuntirish zaruratini yuzaga chiqardi, bu esa Ma'rifatparvarlikdan keyingi ilmiy-falsafiy tafakkurning metodologik asoslarini mustahkamladi.

Ratsionalizm va empirizmning rivojlanishi natijasida shakllangan epistemologik tafovut gumanizmning Ma'rifatparvarlikdan keyingi bosqichida insonni bilish jarayonining faol epistemik subyekti sifatida qayta talqin qilishga olib keldi. Chunki har ikkala yo'nalish ham, o'z metodologik farqlariga qaramay, bilim markaziga inson aqlini va tajribasini qo'yib, insonni tashqi avtoritetlarga bog'liq bo'lmagan kognitiv avtonom mavjudot sifatida mustahkamladi. Bu esa gumanizmning mazmunini kengaytirib, uni nafaqat axloqiy-aksiologik yo'nalish, balki ilmiy bilishning ham asosiy paradigmasiga aylantirdi. Oxir-oqibat insonning dunyoni anglashdagi o'zni uning ratsional tahlil qilish va empirik tajriba orqali haqiqatni tekshirish qobiliyati bilan belgilanadigan bo'lib, bu holat gumanistik tafakkurda epistemologik antropotsentrizmni kuchaytirdi. Shu tariqa ratsionalizm va empirizm o'rtasidagi metodologik munosabat gumanizmning zamonaviy shakllanishida insonni bilish va ijodning markaziy subyekti sifatida mustahkamlovchi nazariy asos vazifasini bajardi.

Ratsionalizm va empirizmning epistemologik integratsiyasi natijasida shakllangan insonni faol bilish subyekti sifatidagi g'oya gumanizmni keyingi bosqichda huquqiy-falsafiy antropotsentrizm yo'nalishiga olib chiqdi, bu esa tabiiy huquqlar va ijtimoiy shartnoma nazariyalarining shakllanishiga metodologik zamin yaratdi.

Bu nazariyalarda (Lokk, Russo) inson huquqlari davlatdan yoki diniy institutlardan emas, balki inson tabiatining o'zidan kelib chiqadigan universal va ajralmas normativ prinsiplar sifatida talqin qilinadi, bu esa gumanizmning inson qadr-qimmatini oliy aksiologik mezon sifatida mustahkamlashini ifodalaydi.

Ijtimoiy shartnoma konsepsiyasi esa siyosiy hokimiyatning legitimligini ilohiy asosdan emas, balki individlarning ongli roziligi va ratsional kelishuvi orqali izohlab, davlatni ratsional-ijtimoiy konstruksiya sifatida qayta talqin qiladi. Shu bilan birga, bu yondashuv inson erkinligi, tengligi va huquqiy himoyasini gumanistik tafakkurning markaziy kategoriyalariga aylantirib, jamiyatni individ manfaatlarini muvozanatlashtiruvchi normativ tizim sifatida ko'rsatadi. Natijada tabiiy huquqlar va ijtimoiy shartnoma nazariyalari gumanizmni axloqiy-falsafiy konsepsiyadan huquqiy-siyosiy paradigmagacha kengaytirib, zamonaviy fuqarolik jamiyati va demokratik davlat modelining intellektual asoslarini shakllantirdi. Yuqoridagi fikrlarning asosi sifatida Jon Lokkning quyidagi fikrlarini ko'rsatish mumkin: "Insonlar tabiiy holatda erkin va tengdirlar; hech kim boshqasining hayoti, erkinligi yoki mulkiga tabiiy ravishda hukmronlik qilish huquqiga ega emas. Siyosiy hokimiyat esa faqat odamlarning o'zaro kelishuvi va roziligi asosida vujudga keladi" (Lokk, 1689, p. 78). Ushbu fikr Jon Lokkning tabiiy huquqlar va ijtimoiy shartnoma nazariyasining markaziy g'oyasini ifodalaydi va gumanistik tafakkurda insonni ajralmas huquqlarga ega bo'lgan ratsional-individual subyekti sifatida talqin qilishga asos bo'ladi. Lokk davlat hokimiyatining legitimligini ilohiy yoki an'anaviy asoslardan emas, balki individlarning ongli roziligi va ixtiyoriy kelishuvidan kelib chiqishini ta'kidlab, siyosiy tizimni ijtimoiy-kontraktual model sifatida qayta shakllantiradi. Bu yondashuv gumanizmning huquqiy-falsafiy bosqichini mustahkamlab, inson erkinligi, tengligi va mulk daxlsizligini universal qadriyatlar darajasiga ko'taradi hamda zamonaviy demokratik davlat konsepsiyasining nazariy poydevorini yaratadi.

Tabiiy huquqlar va ijtimoiy shartnoma nazariyalari orqali shakllangan gumanistik-huquqiy antropotsentrizmning mantiqiy davomi sifatida ta'lim va taraqqiyot g'oyalari Ma'rifatparvarlik hamda liberal-falsafiy an'anada insonni ijtimoiy progressning asosiy subyekti sifatida mustahkamlovchi muhim omilga aylandi. Bu yondashuvda ta'lim shunchaki bilim berish jarayoni emas, balki individning ratsional, axloqiy va fuqarolik kompetensiyalarini shakllantiruvchi institutsional mexanizm sifatida talqin qilinadi, ya'ni insonning tabiiy huquqlarini amalda ro'yobga chiqarishning epistemik va ijtimoiy vositasiga aylanadi.

Taraqqiyot g'oyasi esa tarixni chiziqli, progressiv jarayon sifatida ko'rib, jamiyatning rivojlanishini ilm-fan, texnologiya va ma'rifat darajasining ortishi bilan bog'laydi hamda inson aqlining transformativ potensialini asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatida belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan, ta'lim va taraqqiyot bir-birini to'ldiruvchi ikki tizim bo'lib, biri individni gumanistik qadriyatlar asosida shakllantirsa, ikkinchisi jamiyatni ratsional va demokratik tuzilma sifatida rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada ushbu g'oyalar gumanizmni amaliy ijtimoiy dastur darajasiga olib chiqib, inson erkinligi va farovonligini ta'minlovchi modern sivilizatsion modelning asosiy tayanchiga aylanadi.

Ta'lim va taraqqiyot g'oyalarining jamiyatni ratsional-ma'rifiy asosda rivojlantirishga yo'naltirilgan konsepsiyasi mantiqiy jihatdan liberal g'oyalar va zamonaviy gumanizmning shakllanishiga olib kelib, bu jarayon modern siyosiy-falsafiy antropotsentrizmning yakuniy bosqichi sifatida namoyon bo'ladi. Liberalizm doirasida shaxs erkinligi, huquqiy tenglik va fuqarolik jamiyati tamoyillari insonni davlat va ijtimoiy institutlar tizimida markaziy normativ subyekti sifatida mustahkamlab, uning tabiiy huquqlarini institutsional kafolatlar orqali himoya qilish mexanizmlarini shakllantiradi. Bu esa gumanizmning axloqiy va epistemologik mazmunini siyosiy-huquqiy amaliyot bilan integratsiyalab, inson qadr-qimmatini konstitutsional va demokratik legitimlik asosida ta'minlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy gumanizm esa liberal an'analarni kengaytirib, inson huquqlari, gender tengligi, madaniy plyuralizm va global adolat kabi universal qadriyatlarni o'z ichiga olgan transmilliy aksiologik tizim sifatida shakllanadi. Natijada liberal g'oyalar gumanizmni individual erkinlikdan global insonparvarlik paradigmasiga olib chiqib, uni zamonaviy sivilizatsiyaning asosiy normativ-falsafiy asosiga aylantiradi. XX asrning eng yirik ingliz faylasufi, siyosiy nazariyotchi va g'oyalar tarixchisi Isaiah Berlin yuqoridagi masala bo'yicha quyidagi fikrlarni keltiradi: "Inson huquqlari va erkinliklari har qanday siyosiy tizimning asosiy mezoni bo'lib, ular ta'minlanmagan joyda haqiqiy liberal jamiyat haqida gapirish mumkin emas" (Berlin, 1969, p. 34). Isaiah Berlinning ushbu qarashi liberal g'oyalar va zamonaviy gumanizmning markaziy tamoyillarini — shaxs erkinligi va huquqiy kafolatlarining ustuvorligini — falsafiy jihatdan asoslaydi. U erkinlikni siyosiy tizimning ikkinchi darajali elementi emas, balki uning normativ-me'yoriy poydevori sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv zamonaviy gumanizmning liberal bosqichida inson qadr-qimmatini davlat tomonidan beriladigan imtiyoz emas, balki tug'ma va ajralmas huquq sifatida e'tirof etilishini ko'rsatadi. Natijada Berlinning fikri liberalizmni zamonaviy gumanistik paradigma bilan bog'lovchi muhim nazariy asoslardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'lim va taraqqiyot g'oyalari jamiyatni ma'rifiy-ratsional asosda rivojlantirishga yo'naltirilgan progressiv gumanistik paradigmani shakllantirganidan so'ng, shaxs erkinligi va fuqarolik jamiyati konsepsiyasi ushbu jarayonning bevosita institutsional natijasi sifatida yuzaga chiqadi. Bu bosqichda ta'lim orqali shakllangan ratsional va tanqidiy tafakkur individni passiv ijtimoiy obyekt emas, balki huquqiy va siyosiy subyekt sifatida anglashga olib keladi, natijada erkinlik g'oyasi faqat ma'naviy ideal emas, balki huquqiy kafolatlangan ijtimoiy kategoriya darajasiga ko'tariladi.

Fuqarolik jamiyati esa aynan shu erkin va ma'rifatli individlar o'rtasidagi ixtiyoriy hamkorlikka asoslangan avtonom ijtimoiy tizim bo'lib, u davlatdan nisbatan mustaqil institutlar, assotsiatsiyalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali jamoaviy manfaatlarni muvozanatlashtiradi. Shu jihatdan ta'lim va taraqqiyot insonning intellektual yetukligini ta'minlagan bo'lsa, shaxs erkinligi va fuqarolik jamiyati ushbu yetuklikni siyosiy-huquqiy amaliyotga aylantirib, gumanizmni individual ma'rifatdan ijtimoiy institutlar darajasiga ko'taruvchi mantiqiy bosqich sifatida namoyon bo'ladi.

Shaxs erkinligi va fuqarolik jamiyati konsepsiyasining shakllanishi natijasida gumanizmning institutsional bosqichi yanada chuqurlashib, demokratik qadriyatlar va huquqiy davlat tamoyillarining rivojlanishiga zamin yaratdi. Bu jarayonda gumanizm insonni oliy aksiologik mezon sifatida tan olgan holda, siyosiy tizimning legitimligini individ huquqlari, fuqarolik tengligi va ishtirokchilik prinsipi bilan bog'laydi.

Demokratik qadriyatlar — vakillik, siyosiy pluralizm, so'z erkinligi va ijtimoiy nazorat mexanizmlari — fuqarolik jamiyatida shakllangan erkin subyektlarning davlat boshqaruvida ishtirokini ta'minlovchi normativ-institutsional mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Huquqiy davlat (Rechtsstaat) tamoyili esa hokimiyatni qonun ustuvorligi orqali cheklab, uni inson huquqlarini himoya qiluvchi konstitutsional regulativ tizimga aylantiradi. Shu jihatdan, avvalgi bosqichda ta'lim orqali shakllangan ma'rifiy individ va fuqarolik jamiyati demokratik tuzumning ijtimoiy bazasini tashkil etsa, huquqiy davlat ushbu gumanistik qadriyatlarni institutsional darajada kafolatlaydi. Natijada demokratik qadriyatlar va huquqiy davlat tamoyillari gumanizmni ijtimoiy ong darajasidan siyosiy-huquqiy tizim darajasiga ko'taruvchi yakuniy bosqich sifatida shakllanadi.

Demokratik qadriyatlar va huquqiy davlat tamoyillarining gumanistik asosda mustahkamlanishi natijasida individualizm va ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi muvozanat zamonaviy gumanizmning normativ-aksiologik dialektikasi sifatida shakllanadi. Bu yondashuvda individualizm shaxsning o'zini-o'zi belgilash huquqi, erkin tanlov, ijodiy salohiyat va shaxsiy avtonomiya kabi subyektiv huquqiy-axloqiy kompetensiyalarni ifodalasa, ijtimoiy mas'uliyat esa ushbu erkinlikning jamiyat manfaatlari, umumiy farovonlik va institutsional barqarorlik bilan uyg'unlashuvini ta'minlovchi regulativ etik prinsip sifatida talqin qilinadi.

Gumanizm bu ikki tendensiyani qarama-qarshi emas, balki o'zaro to'ldiruvchi tizim sifatida ko'rib, individ erkinligini ijtimoiy tartib va huquqiy me'yorlar bilan muvozanatlashtiradi. Shu ma'noda, individualizm shaxsning ichki salohiyatini maksimal darajada ro'yobga chiqarish imkonini bersa, ijtimoiy mas'uliyat bu salohiyatning jamiyatga zarar yetkazmasdan, balki uni rivojlantirishga xizmat qilishini ta'minlaydi. Natijada ushbu muvozanat gumanizmni nafaqat shaxs markazli, balki ijtimoiy integratsiyaga yo'naltirilgan kompleks sivilizatsion paradigma sifatida shakllantiradi. Faylasuf Jon Styuart Mill yuqoridagi masalada shunday so'zlarni keltiradi: "Shaxs erkinligi faqat boshqa odamlarning erkinligi bilan cheklangandagina jamiyatda haqiqiy erkinlik mavjud bo'lishi mumkin" (Mill, 1859, p. 38).

G'arb gumanizmining falsafiy-madaniy ahamiyati zamonaviy siyosiy tizimlarning shakllanishida antropotsentrik, ratsional-huquqiy va institutsional-demokratik paradigma sifatida namoyon bo'ladi. Uyg'onish davridan boshlangan inson markaziyligi g'oyasi Ma'rifatparvarlik davrida aql va ilm-fan ustuvorligi bilan mustahkamlanib, liberalizm va konstitutsionalizm orqali siyosiy tizimlarda shaxs huquqlari, fuqarolik erkinliklari hamda hokimiyatni cheklash tamoyillarining asosiga aylandi. Bu jarayonda gumanizm insonni siyosiy tizimning passiv obyekti emas, balki faol huquqiy va siyosiy subyekt sifatida talqin qilib, davlat legitimligini fuqarolarning roziligi va ishtirokiga bog'lab qo'ydi. Natijada zamonaviy demokratiyalar vakillik instituti, hokimiyatlar bo'linishi va huquqiy davlat prinsiplariga tayanadigan tizim sifatida shakllanib, gumanistik qadriyatlar siyosiy boshqaruvning normativ asosiga aylandi. Shu tariqa G'arb gumanizmi zamonaviy siyosiy tizimlarning nafaqat ideologik manbai, balki ularning huquqiy va institutsional arxitekturasini belgilovchi fundamental falsafiy-madaniy asos bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy siyosiy tizimlarga G'arb gumanizmining ta'siri natijasida shakllangan antropotsentrik va huquqiy-davlatparvar yondashuvlar inson huquqlari konsepsiyasining vujudga kelishi uchun nazariy va institutsional asos yaratdi. Bu jarayonda gumanizm insonni siyosiy va huquqiy tizimning markaziy subyekti sifatida talqin qilib, uning qadr-qimmatini tabiiy, ajralmas va universal huquqlar bilan bog'lash orqali normativ-huquqiy universalizmni shakllantirdi. Ma'rifatparvarlik davrida ishlab chiqilgan tabiiy huquqlar g'oyasi (hayot, erkinlik, mulk) hamda ijtimoiy shartnoma nazariyalari davlat hokimiyatining legitimligini inson huquqlarini himoya qilish vazifasi bilan bevosita bog'lab, huquqiy tizimni individ manfaatlarini muvozanatlashtiruvchi konstitutsional mexanizm sifatida qayta talqin qildi. Keyinchalik bu g'oyalar demokratik institutlar va xalqaro huquqiy me'yorlar orqali kengayib, inson huquqlarini milliy chegaralardan tashqariga chiqadigan global aksiologik standart darajasiga olib chiqdi. Natijada inson huquqlari konsepsiyasi gumanizmning siyosiy-huquqiy evolyutsiyasi mahsuli sifatida shakllanib, zamonaviy sivilizatsiyada shaxs qadr-qimmatini himoya qiluvchi eng muhim universal tamoyilga aylandi.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, ushbu paragrafga xulosa qilish mumkinki, G'arb sivilizatsiyasida inson markaziyligi g'oyasining tarixiy-falsafiy evolyutsiyasi va institutsional mustahkamlanishi yaxlit konsepsiya sifatida umumlashadi. Birinchidan, Yevropa Uyg'onish davri antik merosning qayta kashf etilishi va antropotsentrizmning shakllanishi orqali insonni ijodiy va aqliy salohiyatga ega mustaqil subyekt sifatida talqin etib, teotsentrik dunyoqarashdan sekulyar gumanistik tafakkurga o'tishning boshlang'ich bosqichini yaratdi. Ikkinchidan,

Ma'rifatparvarlik davri ratsionalizm va empirizm asosida aql va ilm-fanni ustuvor bilish mezoniga aylantirib, ta'lim, taraqqiyot hamda ijtimoiy progress g'oyalari orqali insonni bilim va ma'rifatga tayanuvchi epistemologik va ijtimoiy subyekt sifatida mustahkamladi. Uchinchidan, liberal g'oyalar va zamonaviy gumanizm shaxs erkinligi, fuqarolik jamiyati, demokratik qadriyatlar va inson huquqlari konsepsiyasi orqali inson qadr-qimmatini huquqiy-konstitutsional darajada kafolatlab, gumanizmni zamonaviy siyosiy-huquqiy tizimlarning normativ asosiga aylantirdi. Natijada ushbu bosqichlar G'arb gumanizmini antropotsentrik dunyoqarashdan global huquqiy-aksiologik tizimgacha rivojlangan kompleks sivilizatsion paradigma sifatida shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kristeller P. O. *Renaissance Thought and Its Sources* / ed. by M. Mooney. – New York: Columbia University Press, 1979. – 347 p. URL: [Columbia University Press](#)
2. Locke J. *Two Treatises of Government* / ed. by P. Laslett. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 478 p. – DOI: 10.1017/CBO9780511810268. URL: [Cambridge University Press](#)
3. Galilei G. Galileo's Letter to the Grand Duchess Christina (1615) // *The Galileo Affair: A Documentary History* / ed. and trans. by M. A. Finocchiaro. – Berkeley: University of California Press, 1989. – P. 87–118. URL: [JSTOR – The Galileo Affair](#)
4. Burke P. *The European Renaissance: Centres and Peripheries*. – Oxford; Malden, MA: Blackwell Publishers, 1998. – 284 p. – P. 34. URL: [Internet Archive – The European Renaissance](#)
5. Kant I. Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? // *Berlinische Monatsschrift*. – 1784. – Bd. 4. – S. 481–494. URL: [German History in Documents and Images – Kant. Was ist Aufklärung?](#)
6. Locke J. *Two Treatises of Government: In the Former, The False Principles and Foundation of Sir Robert Filmer... The Latter Is an Essay Concerning the True Original, Extent, and End of Civil Government*. – London: Printed for Awnsham Churchill, 1690. URL: [University of Michigan – Early English Books Online](#)
7. Berlin I. *Four Essays on Liberty*. – Oxford: Oxford University Press, 1969. – 213 p. – P. 34. URL: [Google Books – Four Essays on Liberty](#)
8. Mill J. S. *On Liberty*. – London: John W. Parker and Son, 1859. – 207 p. – P. 38. URL: [HathiTrust – On Liberty](#)